

Переяславська Рада 1654 р. у сучасній українській та німецькомовній історіографії

Звертання до теми Переяславської Ради залишається актуальним і знаходить постійний відгомін у сучасній епосі. Інтерес до цієї однієї з найбільш спірних сторінок вітчизняної історії, лежить, на думку відомої української дослідниці Н. Яковенко, головним чином у квазіісторичній площині [36, с. 201]. Тому завданням українських істориків на шляху до раціоналізації та сцієнцізації історичної науки є відокремлення реальних історичних подій від історичних міфів і об'єктивний розгляд усього кола питань означеної проблематики. Вироблені науковцями нові підходи, накопичений джерелознавчий матеріал, можливість вільно висловлювати власні думки, створюють сьогодні необхідні умови для всебічного неупередженого аналізу історії Переяславської Ради.

Досліджувана проблема охоплює кілька головних аспектів: джерелознавчий, історичний, правовий, ідеологічний та політичний.

Вивчення переяславської тематики внаслідок втрати автентичних текстів українсько-російських угод є надзвичайно складним завданням. Повернення до джерел – *ad fontes*, є необхідною умовою на шляху до об'єктивного висвітлення подій 1654 р. За підрахунками Ю. Мицика, існує не більше 50-ти історичних джерел, так чи інакше пов'язаних з темою, які вимагають ґрунтового вивчення і критики [19]. Одним з небагатьох документів, у якому зберігся опис Переяславської Ради, був звіт боярина Бутурліна “Статейний список”, однак до фактів, поданих у ньому, треба ставитися надзвичайно обережно – він писався як звіт царю Олексію Михайловичу і відповідно містив спроби прикрасити події на догоду государю, перебільшити власні заслуги, в документі відчутні ознаки пізнішої переробки [8, с. 6].

Так званий “Переяславський договір” не був оформлений письмово, мав усний характер, тому дослідники визначають характер Переяславської Ради як «ритуально-символічний» [3, с. 161], вважають, що вона була лише заявкою про наміри сторін. Зміст 23 пунктів «Березневих статей» Хмельницького за його життя також не був відомим в Україні. Крім того відсутність оригіналу цього документу ще більш ускладнює завдання дослідників з визначенням його реального змісту та правової оцінки. Оригінал договору не могли знайти вже через 15 років – відомо, що Петро I наказував провести відповідні пошуки у московських архівах (адже його не могли знайти вже й тому, що договору 1654 р. у звичайному для дипломатичної практики вигляді просто не існувало) [20, с. 93]. Я. Дашкевич вважає, що і зараз не варто шукати в московських архівах міфічну течку з нібито оригіналом Переяславського договору; течку, на якій має бути написана резолюція Леніна: «Нікогда, никуда, никому», (очевидно, не показувати – це ще одна легенда новітніх псевдоісториків) [8, с. 4]. Таким чином, відсутність автентичних текстів документів є однією з головних причин довготривалих гострих дискусій щодо Переяслава. Звертання до масиву джерел, у яких ці події висвітлюються сучасниками, є єдиним шляхом, що дозволить досить об'єктивно реконструювати розвиток московсько-українських стосунків у досліджуваній період.

Величезний вплив, якій мали домовленості 1654 р. на подальший розвиток історичної долі як українського і російського народів, так і всієї Європи, постійне, протягом століть, апелювання до них політиків і істориків, висуває на перший план питання про історико-правову оцінку угод між Москвою та Україною. Вивчення історіографії показує, що в цьому питанні чітко окреслюються кілька головних проблем: чи існував взагалі (з точки зору рівня розвитку норм тогочасної правової системи)

Переяславський договір; чи був цей “договір” двостороннім чи одностороннім; чи були Переяславські домовленості легітимними – виходячи з того, хто і як (добровільно чи з примусу) складав присягу, доля яких українських територій обумовлювалась у документах, чи був цей “договір” ратифікований двома сторонами; яке місце займає “договір” серед інших подібних міжнародних домовленостей; які причини його укладання; сутність і перспективи угоди в баченні головних дієвих осіб; дотримання домовленостей обома сторонами, доля Переяславської угоди в наступні роки.

Відомий український дослідник Я. Дашкевич відстоює думку, що договору як такого не було, аргументуючи це тим, що :1) договір мусили підписати, ствердити печатками чи заприсягти, а також підтвердити печатками присяжні грамоти обидві сторони, які складали трактат, а такого документу серед так званих “переяславських” (жоден з документів на був укладений у Переяславі) ніколи не було; 2) держава Хмельницького Військо Запорозьке як держава існувала *de facto*, однак не була проголошена *de iure*, і тому не була суб’єктом міжнародного права (в аналогічній ситуації в тому ж 1654 р. для Молдавії, яка мала статус держави, уклали двосторонній договір [8, с. 9]); 3) Москва сприймала події у Переяславі в контексті ідеї “збирання руських земель” і не збиралася укладати будь-які договори з частиною руських земель. Дашкевич робить висновок, що так звані “березневі статті” були не договором, а жалуваними грамотами царя Олексія Михайловича, зведенням привілеїв для окремих верств населення України (козацтва, шляхти, міщан). Вони з’явилися внаслідок двосторонніх переговорів і були складені в контексті норм привілейового права, що діяло в XVII ст. [8, с. 5]. Для договору потрібні дві сторони, а жалувану грамоту надає одна сторона, тому, на думку Дашкевича, є всі підстави “той спектакль, який відбувся в Переяславі, називати Переяславським підданством і Переяславською інкорпорацією” [8, с. 5].

У той же час А. Яковлев твердить, що договір все ж такі був – його текст, на думку дослідники, складається зі статей проекту, указів та грамоти. При його укладанні за основу було взято текст Зборівського договору. Хоча акту не надали юридичної форми двостороннього договору (Москві було це вигідно, тому що односторонній акт легше скасувати), однак обидві сторони в подальших офіційних документах іменували його як “договір”, “договірні статті”. На цій підставі Яковлев та інші вчені роблять висновок, що Переяславський акт – це двосторонній договір між Військом Запорозьким та московським царем [38, с. 116–119].

Дашкевич, а також ряд інших дослідників [1, с. 6; 40, с. 66], вважають, що Переяславські домовленості все ж були односторонніми. Присягу в Переяславі складала тільки українська сторона (гетьман і старшинська верхівка), уповноважені з Мокви відмовились присягати як від імені царя, так і від власного імені. Ця відмова присягати була з’ясована лише в останні хвилини, і тому вона дає підстави твердити, що “тишайший” цар Олексій Михайлович просто ошукав Хмельницького, котрого не вважав рівноцінним партнером, а лише холопом [8, с. 5]. Російськими вченими Петрухінцевим Н., Смірновим А. Переяславська присяга також трактується як програш “не дуже досвідченої української державності” у ході дипломатичної боротьби навколо процедури її здійснення [26, с. 18]. На їхню думку, Бутурлін спромігся отримати переваги, здійснюючи наступні кроки: уникнув усної присяги царя та його представників; не уклав юридично оформленого письмового тексту договору, який вже тоді намагалися трактувати не як союз, а як прийняття підданства; домігся скликання не тільки старшинської, але й чорної ради та проведення присяги в 17 полках представниками російських властей. Таким чином, з боку Москви в Переяславі ніхто не присягав і не давав ніяких гарантій [26, с. 18].

Розглядаючи питання щодо легітимності Переяславських домовленостей, історики звертають увагу на те, що присягу складала далеко не вся Україна. У Переяславській Раді взяли участь представники козацької старшини, козаки Переяславського полку та мешканці Переяслава. Представників Запорозької Січі на цій раді не було. До присяги, в якій був присутній релігійний момент, що вимагало особливої відповідальності, не були

приведені частина полковників, генеральний осавул, Юрій Хмельницький, значна частина православного духовництва з ієрархами включно. Дехто присягав під фальшивими прізвищами – тобто, фактично ухилився від присяги. За оцінками В. Борисенко, присягали всього близько 200 осіб – Хмельницький, генеральна старшина, полковники, близько 100 сотників і представники від козацтва та міщанства [4, с. 207–208]. Відмовилися присягати запорозькі козаки, полковник І. Богун та І. Сірко, який зібрав усіх невдоволених цим актом і рушив на Січ. Переяславські міщани, які не отримали гарантій збереження своїх прав, присягли лише під загрозою побиття киями. Протягом січня — березня мешканці 177 населених пунктів України склали присягу представникам Москви. Не скрізь вона проходила добровільно і гладко. Вище духовенство в Києві на чолі з митрополитом Косовим спочатку взагалі відмовився її складати, не присягали козаки Уманського й Брацлавського полків, а в Полтавському й Кропивненському полках царські стольники були побиті камінням місцевими жителями. Жителів Києва, Переяслава змушували приймати присягу силоміць, чорнобильські міщани “Москву неохоче прийняли” [4, с. 208]. Нові документи про обставини прийняття присяги та ставлення до цієї події в Україні наводить Мицик. Так, чорнобильський протопоп у листі до чорнобильського підстарости (1654 р.) описує події так: “Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві... Він сам присягнув зі своїм військом і суворо привів місто Київ під загрозу карання мечем, до того, що присягли усі, тільки духовенство не присягало...” [19, с. 40].

Хоча відвертий спротив присязі і застосування у відповідь сили траплялися дуже часто, однак, за висновками Борисенко, більшість із 127 тис. приведених до присяги міщан і козаків зробила це добровільно [4, с. 208].

Відома українська дослідниця Р. Іванченко вважає, що рада у Переяславі не була всеукраїнською представницькою акцією. На ній присягу прийняло лише 284 козаки, більше третини українських земель ні Раді не було представлено (землі Волинського, Подільського, Руського, Белзького воєводств, полки Уманський, Паволоцький, Кальницький) [13, с. 136]. Цю думку підтверджує О. Апанович, яка наводить данні про те, що чисельність учасників Переяславської Ради не перевищувала тисячі осіб, у той же час за звичай козацькі ради збирали по кілька тисяч учасників. Так, рада в Сухій Діброві 1621 р. налічувала понад 50 тис. осіб [2]. Не було представництва не тільки від усіх земель, а також і від усіх верств населення – міщан (окрім Переяслава), українського духовенства, селянства [13, с. 135]. У статтях мова йшла лише про землі Київщини, Чернігівщини та Брацлавщини, а не про всю територію України. Тому, навіть якщо вважати так звані Переяславські угоди легітимними, треба визнати, що їхня дія поширювалася лише на вищезазначені території. В. Степанков висловлює думку, що договір “стосувався меншої частини теренів і населення тогочасної України, більшість якої продовжувала залишатися в складі Речі Посполитої. Таким чином, укладення договору сприяло закріпленню існуючого розподілу українських земель й не має підстав видавати протекцію козацької України за протекцію всієї України [31, с. 26]. Російський учений Л. Заборовський наводить контраргументи, доводячи, що Рада все ж була представницьким актом – адже полковники, які були на ній присутні, представляли інтереси козаків і жителів своїх полків, до того ж присяга жителів гетьманату була хоча і не загальною, однак досить масштабною [11].

П. Захарченко акцентує увагу на тому факті, що березневі статті не були затверджені вищим законодавчим органом Української гетьманської держави – генеральною радою. Хмельницький до своєї смерті не тільки не порушував питання про скликання Генеральної ради для ратифікації досягнених домовленостей, а й не оголосив їх конкретного змісту ні козацькій старшині, ні всім мешканцям України. Захарченко вважає, правова легітимізація даного міжнародно-правового акту не відбулася [12, с. 11].

Одним із важливих питань, яке вирішується в українській історіографії, є питання про причини укладання московсько-українських домовленостей. Переважна більшість

дослідників розглядає союз Української Козацької держави з Росією як добровільний, але вимушений крок з боку Б.Хмельницького, продиктований воєнною необхідністю і виснаженням людських і економічних ресурсів України в ході війни. Це стосується як вітчизняних (М. Грушевський, М. Костомаров, О. Єфименко та інші), так і зарубіжних учених (Д. Басараб, Д.Вернадський, Я. Качмарчик та інші) [24]. Я. Дашкевич наводить досить влучний вислів професора Покровського, сказаний 1918 р. на лекції у Московському університеті: «Хмельницький скрипя сердцем пошел под Москву» [цит. за 8, с. 7]. В. Липинський вважав, що Переяславська рада була тактичним кроком Б. Хмельницького в боротьбі проти Польщі, і військовий союз з Росією не міг претендувати на якусь винятковість: «Угода з Москвою в році 1654-м була таким самим випадковим союзом, якими були його попередні союзи з Кримом і першу чергу з Турцією» [цит. за 29, с. 12]. Він не вбачав у цьому договорі щось вічне і непорушне. Адже укладені аналогічні договори з Оттоманською Портою, з Кримським ханством були вже на той час порушені в односторонньому порядку протилежними сторонами. Дослідник Яковлев доводить, що для Хмельницького договір 1654 р. був звичайним оборонно-союзним договором, у якому «турецького султана заступає цар» [38, с. 126]. І. Лисяк-Рудницький наголошує, що для Хмельницького, який гостро відчував уразливість геополітичного становища України і котрого, як і Бісмарка, переслідував «жах коаліцій», Переяслав був відповіддю на конкретну ситуацію. Головною турботою гетьмана було уникнути війни на два фронти, подолати безвихідь у війні з Польщею і встановити контроль над західноукраїнськими землями. Ціною цього було визнання сюзеренітету або протекторату російського царя [18, с. 73–74]. Харківські вчені, автори посібника «Політична історія України» підкреслюють, що воля до незалежності виявилася слабшою, ніж бажання старшини зберегти власні привілеї [28, с. 117]. Р. Іванченко вважає, що самостійно втримати своє незалежне існування в тій ситуації Україна не могла, тому і змушена була здобути собі протекторат від якоїсь сильнішої сусідньої держави. Російський протекторат здавався більш прийнятним через близькість мови, православну віру, відсутність історичної ворожнечі, спогад про спільне історичне існування в Київській імперії Рюриковичів. Хмельницький мав намір, зберігаючи козацьку республіку, співіснувати з Московським царством на правах протекторату і конфедерації, зберігши всі республіканські демократичні завоювання українців. [13, с. 135–136].

Українські історики обстоюють висновок, що обрання царської протекції не було оптимальною альтернативою з-поміж можливих польської, кримсько-татарської і шведської [31, с. 26]. Автори академічної збірки «Україна і Росія в історичній ретроспективі» підкреслюють, що «укладення договору не варто сприймати як прояв реалізації жорстко детермінованої об'єктивної даності, що впливала з усієї попередньої історії політичного розвитку України та Росії. Адже зміна будь-якого компоненту структури тогочасної регіональної взаємодії могла призвести до того, що визнання Військом Запорозьким протекції російського монарха стало б неактуальним» [33].

Для Москви союз з Україною означав утвердження її в Східній Європі, відкриття шлях на Балкани, до Чорного моря, Центральної Європи [28, с. 117]. Справедливою є думка про те, що цар, побоюючись зближення гетьмана з Кримом і Туреччиною, повірив погрозам гетьмана піти під владу мусульманських володарів, якщо не одержить протекцію Москви [28, с. 118]. Ініціатива укладання союзу дійсно виходила з берегів Дніпра, на чому акцентує увагу П. Толочко [32, с. 51]. В. Ключевський так оцінює ставлення Москви до України: "Впродовж 6 років Москва приглядалася до того, як справа Б. Хмельницького занепадала..., як Україна пустошилася союзниками татарами і лютою усобицею, і нарешті, коли Україна вже знищилася до решти, її прийняли під високу руку» [цит. за 12, с. 11].

Цілком очевидно, що укладаючи договір, кожна сторона вкладала в нього свій зміст. Для Хмельницького укладення договору скоріш за було тактичним кроком. Він мав намір, використовуючи російську допомогу, позбавитися від залежності від Речі

Посполитої, укріпити власну державу, перетворити її на спадкову монархію, незалежну європейську державу. Харківські вчені В.І. Семененко та Л.О. Радченко підкреслюють, що “Україна вбачала в договорі лише військовий союз, про що свідчить активна дипломатична діяльність гетьмана у наступні роки, а Москва з перших днів намагалася змінити політику протекторату на підкорення української території” [28, с. 120]. Цю думку підтверджує і відома українська дослідниця Н. Яковенко. Вона стверджує, що Москва розуміла протекторат як поглинання і наводить цитату з російського «Літопису о многих мятежах» (1658 р.), де сповіщлося, що цар з Божою поміччю попленив Литву, Білу Русь і Малу Русь [36, с. 201]. В українському розумінні протекторат передбачав можливість виходу, в російському він трактувався як пряме підданство, що не передбачало відділення, всілякі спроби змін розцінювалися як зрада царя і православної віри [26, с. 17]. Різне розуміння цілей (для України – за допомогою Москви побудувати власну державу, для Росії – отримання ще однієї провінції), за висновком О. Рафальського, одразу ж робило ці домовленості малоефективними [29, с. 12].

Українські дослідники звертають увагу на те, що Гетьманщина та Московське царство в 1654 р. по суті, не мали ніякої спільної платформи для об’єднання. Це були цілком різні держави за внутрішньополітичним устроєм – Москва являла собою самодержавну монархію з жорсткою централізацією, становою структурою, бюрократичним та каральним апаратами. Гетьманщина за формою управління була воєнною республікою, що мала давні демократичні козацькі традиції (виборність голови держави, діяльність Козацької ради) [28, с. 123]. Недаремно бояри на Земському Соборі ставили під сумнів можливість підкорення України через те, що “черкаси (козаки-українці – І. М.) не стерплять руки великого государя”. Значно відрізнявся і рівень культури двох держав – Україна була долучена через Річ Посполиту до європейської культури; діяльність братств, перших академій значно посилювали потяг її населення до надбань культури і науки. Для Москви того часу були характерними азіатчина, замкнутість, обмеженість доступу до освіти для переважної більшості населення. Павло Алепський, секретарь антиохійського патріарха Макарія III, що подорожував по Україні та Московії в 1654 і 1656 рр., із захопленням писав про високу культуру українців, у той же час перебування в Москві справило на нього вкрай гнітюче враження: “Життя москалів дуже зв’язане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у в’язниці” [14, с. 108].

В. Борисенко робить висновок, що хоча Україна сподівалась зберегти в нових умовах найширшу державну автономію, однак ці розрахунки виявились помилковими – обставини підштовхнули Україну до об’єднання з державою, у складі якої вона не мала перспектив для самостійного розвитку [4, с. 209]. О. Апанович називає Українську Гетьманську державу своєрідною історичною антитезою феодално-кріпосницькому Московському царству, що й було головною причиною неминучості наступу на українську автономію до її повної ліквідації [2]. В. С. Степанков вважає, що величезний комплекс суперечностей між Москвою і Україною після укладання домовленостей зумовлювався не протистоянням доброї і злої волі обох сторін, а несумісністю їхніх цілей, яких вони хотіли досягти, погоджуючись на договір, протилежністю напрямів розвитку української й російської держав, відмінністю політичних культур і ментальності еліт [31, с. 26].

Найбільш дискусійним у сучасній історичній літературі є питання історико-правової оцінки Переяславської угоди. В історіографії існують різні думки: «персональна унія» – (на думку російського історика державного права В. Сергієвича, договір об’єднував дві незалежні держави, що мали власні уряди, під владою одного монарха); М. Грушевський вважав, що договір встановлював «васальну залежність» України від Росії; російські історики І. Розенфельд та В. М’якотін були переконані, що договір поклав початок інкорпорації (входження) України до складу

Московського царства; В. Липинський убачав у документах 1654 р. «військовий союз» між Україною та Росією. Більшість радянських вчених мусили проповідувати теорію «возз'єднання» українського та російського народів. Захарченко доводить, що не може йти мови про возз'єднання, адже за словником Б. Грінченка термін «возз'єднання» означає об'єднання колись роз'єданого організму в одне ціле. Однак українські землі до 1654 р. ніколи не входили до складу Московського царства і не були цілісним організмом [12, с. 11]. Я. Дашкевич вважав, що була неповна самоврядна територіальна автономія, поступово обмежувана чимраз більше, а після її ліквідації — перетворення на колонію. Він критикує також теорію військового союзу, бо не було єдиного диспозиційного чи координаційного центру, а Москва підводила тоді, коли потрібні були об'єднані військові дії [8, с. 7].

У багатотомнику “Україна крізь віки” автори висловлюють припущення, що за своїми формальними правовими ознаками договір нагадував акт про встановлення відносин протекторату, а за змістом — створення під верховенством царя конфедеративного союзу двох держав [30 с. 183–184]. Н. Яковенко не погоджується з такою оцінкою, доводячи, що Переяслав не можна трактувати як конфедерацію, тому що конфедеративний зв'язок передбачає рівне партнерство з'єднаних політичних організмів, тим часом як правитель України — гетьман — визнавав себе підданим царя [36, с. 201]. Апанович та Степанков вважають договір звичайною для того часу формою протекції [2; 31, с. 26].

Дослідник Яковлєв, посилаючись на аналіз документів, робить висновок, що відносини між Україною та Московією були відносинами номінальної васальної залежності чи протекторату [38, с. 131], адже чужоземні держави трактували Україну як самостійну, окрему від Москви державу, а договір вважали тільки договором союзу, номінальної протекції, що не перешкоджало вести з Україною дипломатичні зносини як із повноправним суб'єктом міжнародного права [38, с. 128].

Учені українського Національного інституту стратегічних досліджень вважають, що найбільше наукових підстав має визначення оцінки сутності Переяславської угоди як ситуативного воєнно-політичного та релігійного союзу між Московською та Українською Козацькою державами [25].

Борисенко акцентує увагу на тому, що в Переяславі державний статус України взагалі не був визначений, і кожна сторона трактувала його довільно, що і стало в подальшому ґрунтом для політичних суперечностей, а також і сучасних дискусій науковців [4, с. 209].

Різне розуміння мети Переяславських домовленостей стало причиною того, що так званого “договору” вже з моменту укладання його статей не дотримувалися, і, за влучним висловом Дашкевича, “хитрували обидві сторони” [8, с. 6]. Москва — через те, що надані привілеї можна було забрати, а українські землі стали для неї вже з 1654 р. предметом торгу з сусідами, а Україна — через те, що домовленості після укладання набули дискримінаційного характеру, і Москва не поспішала з військовою допомогою [8, с. 6]. Розбіжності в стратегічних планах гетьмана Хмельницького та царя Олексія Михайловича проявилися вже під час спільних військових дій 1654 р. у Білорусії. Хмельницький на визволених його військами землях створював сотні і приєднував їх до України, Москва ж вимагала від білорусів присяги на вірність російському царю. Під час спільного польсько-татарського наступу у цьому ж році на західноукраїнські землі Москва, незважаючи на неодноразові звернення, не надала вчасної допомоги Україні, внаслідок чого загинуло або потрапило в полон 200 тис. подолан [4, с. 225]. У 1656 р., на думку Борисенко, був остаточно покладений хрест на російсько-українському військовому союзу, коли Москва уклала сепаратне Вільненське перемир'я з Польщею. На переговори не допустили українського представника, хоча там вирішувалось українське питання. Хмельницький розцінив цей акт як відхід від зобов'язань про допомогу Україні в боротьбі з Польщею і виніс на старшинську раду питання про необхідність “відступити від руки царської величності”. Дослідник Ф. Гольчевський також погоджується з думкою, що вже з цього

часу Переяславські домовленості стали міфом і не мали для сторін ніякої юридичної сили і ваги [39, с. 90]. Гетьман починає пошук нових союзників. Апанович та Степанков вважають, що Переяславський договір проіснував 4,5 років – до часу укладання Гадяцького договору [2; 31, с. 26]. Т. Гунчак називає Переяслав прологом до величезного успіху російської дипломатії – а саме Андрусівського договору 1667 р., за яким Україна була розділена між Московією і Річчю Посполитою і який виявився остаточною зрадою московським царем Переяславського договору [7, с. 109]. Грабовський також пов’язує Андрусівське перемир’я з денонсацією Москвою Переяславських домовленостей [5, с. 73], а Діяк називає його “останнім цвяхом у домовину Переяславської угоди 1654 р.” і робить висновок, що ще за життя Б. Хмельницького ця угода була скасована самим ходом історичних подій [10].

Найбільш дискусійним, однак, є сьогодні питання про наслідки і значення Переяславської Ради. Російські вчені трактують наслідки Ради лише в позитивному ключі – вона нібито врятувала українську державність, яка формувалась, пом’якшила соціальні стосунки та послабила залежність селян; російський щит забезпечував безпеку Україні; помірний податковий тиск створював умови для високого рівня життя та рівня освіти українського народу і т.і. [26, с. 18].

Новітня українська історіографія намагається уникнути старих стереотипів і міфологем і висвітлювати цю проблематику всебічно і об’єктивно. Переяславська Рада, за оцінкою І. Лисяка-Рудницького, дійсно стала етапною подією в історії трьох країн – Польщі, Росії та України і змінила геополітичну ситуацію в Європі. Україна була перенесена з польської на російську орбіту, протягом кількох років українська козацька держава існувала як самостійною державою, і після Переяслава Хмельницький також фактично діяв як самостійний правитель [18, с. 73]. В. Смолій, В. Степанков бачать історичне значення українсько-російського договору в тому, що він у юридичній формі зафіксував акт відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої, виступив правовим визнанням її з боку Росії як окремішньої держави; відкрив перспективу в союзі з Росією довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити возз’єднання українських земель у межах єдиної держави [30, с. 183–184].

Харківські дослідники звертають увагу на той факт, що на території України було збережено власну військову, адміністративну та судову владу, загалом Переяславсько-Московський договір 1654 р. не перекреслював досягнень української нації у державотворенні. Москва спочатку погоджувалася з «протекційним» характером відносин і вважала Україну державою. Підтримуючи з Б. Хмельницьким дипломатичні контакти ще до укладення угоди, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, якими відав Посольський приказ, що керував зносинами Москви з іноземними державами. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митниця [28, с. 120].

Однак у довгостроковій перспективі наслідки Переяслава виявилися для України зовсім не такими райдужними. Грушевський писав, що Хмельницький недооцінював елементи внутрішньої слабкості свого режиму на Україні і всі небезпечні можливості, які тепер могли виникнути на ґрунті тіснішого зближення з Москвою і її протекторату [6, с. 759]. Р. Іванченко досить влучно висловилися з цього приводу: “Хмельницький не знав про ментальність московсько-азіатської дипломатії: “коготок увяз — всей птичке пропасть” [13, с. 137]. Т. Гунчак писав, що Москва, використовуючи неточно визначені статті, які мінялися з кожним обранням гетьмана, намагалася перетворити Україну на свою колонію, вбираючи політичну експансію в шати «братерського єднання»... [7, с. 107]. Відомі негативні оцінки наслідків входження України до складу Росії М. Драгоманова (“Пропавший час для України”), Г. Хоткевича, М. Грушевського, а також Великого Кобзаря, що назвав Богдана “нерозумним сином” України.

С. Грабовський вважає, що жодна з цілей, що поставив собі Хмельницький, не була досягнута. Прямим наслідком Переяслава стало не припинення, а продовження воєнних дій, розтягнених ще понад десять років, після Переяслава в країні тривала гуманітарна катастрофа ще у більших масштабах, ніж до цього [5 с. 72].

Імперська політика Росії в Україні мала катастрофічні наслідки – Українська Козацька держава перестала існувати. Однією з причин цього стала втрата державницьких ідеалів насамперед керівною верхівкою України, яка з часом розірвала зв'язок зі своїм народом і поступово злилася із загальноімперськими елітами [25]. Харківський учений В. Ніколаєнко всю відповідальність за втрату Україною автономії також покладає на українську еліту: “Кожні нові «статті» (договори гетьманів України з російським урядом) супроводжувалися урізанням автономних прав України і одночасним розширенням привілеїв козацькій старшині. Якраз вона... все тісніше зливалася з російським дворянством, поступаючись інтересами української державності” [22]. А. Каппелер у своїй статті дійшов висновку, що кооптація неросійських еліт у вищі кола імперії була необхідним актом для збереження цілісності Російської імперії [15, с. 9].

Л. Качковський подає події 1654 р. з точки зору Європейської історії. В XVII ст. в Європі проходили процеси переорганізації історичних кластерів і на порядок денний встало питання про утворення поліетнічної універсальної держави в Східній Європі. Російсько-українські стосунки, за думкою автора, є лише частиною більш глобальних процесів. Насправді ж українське козацтво на чолі з Хмельницьким розв'язувало — мабуть, саме того й не усвідомлюючи в повній мірі — проблему, на основі самої держави повинна утворитися універсальна поліетнічна держава чи, простіше, імперія. На роль атракторів чи притягальних центрів претендували Варшава і Москва, однак битва під Берестечком показала, що Річ Посполита не могла взяти на себе цю роль, тому що втратила динаміку розвитку і зайшла в глухий кут. На полях Берестечка переміг московський цар. Віднині Україна фактично випала з орбіти Заходу, а юридично такий стан речей був закріплений Андрусівським миром 1667 року, за яким не Україна була розділена по Дніпру на дві частини між Польщею і Московією, а було визнано, що саме тут проходить лінія між Заходом і Сходом [16, с. 60]. Німецький дослідник А. Каппелер вважає, що українська державність прогнала і Україна не стала суверенною європейською державою, як це відбулося в цей же час у Нідерландах, Швейцарії та Бранденбурзі через несприятливі зовнішньополітичні фактори, а саме боротьбу за гегемонію в Східній Європі Москви, Польщі та Османської імперії. Цьому сприяли і внутрішні причини – соціальна напруга і антагонізм між козаками та іншими станами в Україні [40, с. 69–70].

Всесвітньо відомий англійський історик Н. Девіс у своєму труді “Історія Європи” зауважує, що неможливо переоцінити то значення, яке мало для Москви оволодіння Україною – воно дало їй і економічний ресурс, і геополітичне становище, необхідне для того, щоб витіснити Річ Посполиту, стати великою державою... У власній версії історії Росії відсутня формула Московія+Україна=Росія, однак ця формула, за висновком вченого, найважливіша. Девіс називає істинним засновником Російської імперії Олексія Михайловича, а не його сина Петра [9, с. 410]. У такому ж ключі оцінює значимість України для подальшої долі Російської імперії Лисяк-Рудницький: “Переяслав був вирішальним кроком у піднесенні відрізаного від морів царства до рівня великої європейської потуги. Це стосується також внутрішнього перетворення напівазіатської Московщини на новочасну російську імперію. Україна стала для Росії першим «вікном в Європу», українські культурні впливи допомогли підготувати ґрунт під модернізаційні реформи Петра [18, с. 72]”.

І. Лисяк-Рудницький підкреслює, що такі протилежні оцінки Переяславської Ради є наслідком не історичної реальності Хмельниччини, а створенням так званого “переяславського міфу”. Цей міф надав Переяславській угоді 1654 р. заднім числом, ретроспективно нового значення – значення, якого Хмельницький і його сучасники

цій угоді не надавали й не передбачали [18, с. 74]. Переяславський міф служив політичним потребам як імперського уряду, так і тих частин українського суспільства, які виявляли бажання співпрацювати з імперською системою і потребували концепції, що могла б поєднати лояльність до Російської імперії із захистом автономії своєї батьківщини та власних соціальних привілеїв. Переяславський міф надавав легітимності анексії України до складу Російської імперії [18, с. 75].

3. Когут показує роль України в розвитку традиційної схеми російської історії, або "гранд-нарратива" [grand narrative] походження і еволюції російської імперії. Імперський "гранд-нарратив" мав на меті представити безперервну тисячолітню історію "Росії" і "російського народу". Саме в рамках цього нарративу українці і росіяни розглядались як гілки одного народу, які розділяють спільний історичний спадок, православну віру і спільну долю [17]. Н. Полонська-Василенко вважає, що поява цього міфу відноситься до часу створення і реформування російської державної ідеології у XVIII - XIX ст., коли Москва оголосила себе "третім Римом" [41, с. 23]. Її позицію поділяє С. А. Швець, який показує, що претензії на українські землі з боку Росії були двоєкими: по-перше, Україна - як частина "візантійської спадщини", по-друге, - як володіння династії Рюриковичів, до якої монархи російської держави себе відносили. Якщо перша частина мотивувала необхідність посідання російською державою українських земель, то друга частина обґрунтовувала легітимність цього посідання [34, с. 83].

Переяславський міф, створений ідеологічним апаратом Російської імперії, знайшов свій розвиток у радянській імперській ідеології. Він став, особливо після святкування 300-річчя цієї події, однією з її підвалин, поряд з ідеологемами "Київської Русі - колиски трьох братніх народів", "нової історичної спільноти - радянського народу" тощо [25]. Хоча і в радянській історіографії були спроби іншої трактовки подій – так, у кінці 30-х років "приєднання" України розглядалось як "найменше зло", однак дуже швидко від цієї концепції відмовились на користь концепції "возз'єднання" [35]. Єдиним проривом ідеологічного догматизму в радянській історичній науці після 1954 р. стало есе М. Брайчевського, де він пропонував замінити термін возз'єднання (reunification) на більш нейтральний термін "приєднання" (incorporation). Ця праця, видана за кордоном, стала причиною звільнення її автора з Інституту Історії Академії Наук і перетворення його на українського дисидента [27]. Деякі українські вчені і сьогодні продовжують обстоювати тезу про «возз'єднання братніх народів». За влучною характеристикою С. Грабовського, таким «марксистсько-слов'янським» діячем є П. Толочко [5, с. 71; 32].

У монографії "Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження)" та аналітичних оцінках Національного інституту стратегічних досліджень "Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу" узагальнені головні висновки сучасної української історіографії щодо оцінки Переяславських домовленостей: 1) термін «возз'єднання» є абсолютно безпідставним, оскільки Україна і Московська держава ніколи не були одним цілим; 2) заперечується всенародний характер Переяславської Ради; 3) Переяславська Рада та українсько-московська угода мали формальне значення і були тільки епізодом (і то не головним) політики Б.Хмельницького; 4) справжня мета гетьмана – створення самостійної Української держави; 5) підписання Переяславської угоди було добровільним, але вимушеним кроком Б.Хмельницького; 6) хоча обидві сторони розуміли українсько-московський договір по-різному, він не змінив державного статусу України і влади гетьмана; 7) наслідки угоди стали трагічними для України через підступність Московського уряду, що діяв не тільки силою, але й хитрістю, розколовши українське суспільство і прихиливши частину його на свій бік; 8) в сам текст договору згодом (після смерті Б.Хмельницького) були внесені суттєві зміни, які сфальсифікували «березневі статті» і фактично заперечили українську державність [23; 25]". З цими висновками в цілому можна погодитись. Залучення нових джерел та подальші розвідки цієї

складної теми будуть тривати, що дозволить уточнити окремі аспекти проблеми, очистити історичну науку від застарілих міфологем і створити цілісну об'єктивну картину історії Української національної революції середини XVII ст.

Джерела та література

1. Алексієвець М., Чубата О. Переяславська угода: вияв двосторонніх взаємин // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. – Тернопіль. – 2002. – С. 4–8.
2. Апанович О. Світова велич і фатальна помилка богдана Хмельницького // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. <http://www.ukrexlibris.com/apanowicz/chmielnicki.html>
3. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 656 с.
4. Борисенко В. Курс української історії. – К., 1997. – 616 с.
5. Грабовський С. Переяславська Рада: міф і його відлуння // Сучасність – 2004. – № 1. – С. 68–78.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1996. – Т.9. Кн. 1. – 880 с.
7. Гунчак Т. Переяславська Рада: між історією та легендою // Сучасність – 2004. – № 4. – С. 107–109.
8. Дашкевич Я. Тавро Переяслава на історії України. – Універсум. – 2004. – № 1–2. – С. 4–9.
9. Дэвис Н. История Европы. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 943 с.
10. Діак І. Україна-Росія (Історія та сучасність) – К.: ВАТ "Книжкова друкарня наукової книги", 2001. // <http://one.xthost.info/newbabilon/ukrros/chapter3.html>
11. Заборовський Л. Переяславская Рада и Московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // http://ukrstor.com/ukrstor/zaborowski_rada1654.html
12. Захарченко П. Возз'єднання чи приєднання // Дивосвіт. – 2004. – № 1. – С. 34–35.
13. Іванченко Р. Переяслав: велич і драма української козацької державності // Київ. – 2004. – № 1–2. – С. 133–140.
14. Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур Л.П. - Чернівці: Золоті литаври, 1999. - 520 с.
15. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 8–20.
16. Качковський Л. Як Україна випала з орбіти Заходу // Нова політика. – 1997. – № 5. – С. 56–60.
17. Когут З. Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е – 1680-е гг.) <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/kohut-1.htm>
18. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 554 с.
19. Мицик Ю. Нові документи до історії Переяславської Ради 1654 р. // Розбудова держави. – 1997. – № 2. – С. 39–42.
20. Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської Ради 1654 р. // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 93–110; 2004. – № 1. – С. 72–80.
21. Міфи та реалії Переяслава // <http://www.zwu.iatp.org.ua/perejaslav.html>
22. Ніколаєнко В. І. Переяславська рада: погляд через 350 років // Політехнік. – 2004. – № 1. – 21 січня.
23. Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. - К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.
24. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945-1990рр.). <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=2398>

25. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для Українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень □ – К.: НІСД, 2004. – 26 с.
26. Петрухинцев Н., Смирнов А. Брак по расчету. Кризис XVII века // Родина. – 2004. – № 1. – С. 14–19.
27. Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/plohiy-1.htm>; Плохій С. Привиди Переяслава. Російські та українські історики дискутують // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=676
28. Політична історія України. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 488 с.
29. Рафальский О. Наибольшая легенда славянской истории. Переяславский договор 1654 года и его современное эхо // Родина. – 2004. – № 1. – С. 10–13.
30. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – К.: Альтернатива, 1999. – 352 с.
31. Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 28–39; 2004. – № 1. – С. 20–28.
32. Толочко П. П. Перед кем и в чем виновата Переяславская Рада? // Слов'янська нива. – 2003. – № 1–2. – С. 50–52.
33. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України; Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій: Том 1. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 504 с.
34. Швець С. А. Про причини виникнення проблеми договору 1654 р. в українській та російській історіографії // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. Випуск 9. – Одеса, 1999. – С. 83–87.
35. Юсова Н. М., Юсов С. Л. Проблема „приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х - першої половини 40-х рр. // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 96–121.
36. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
37. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm>
38. Яковлев А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 115–131.
39. Geschichte der Ukraine: hrsg. von F. Golczewski. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1993. – 335 s.
40. Kappeler A. Geschichte der Ukraine. – München: Beck, 1994. – 286 s.
41. Polonska-Wasylenko N. Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russlands. – München, 1970. – 72 s.